

„NEM BÁNTOTTAK?”

Holokauszt-émlékezet a magyarországi zsidóság körében

DOI 10.35402/kek.2026.2.1

Absztrakt

Amikor Csepeli Györggyel megkezdjük kutatásunkat a holokauszt transzgenerációs emlékezetéről 2021-ben, elsősorban az érdekelt minket, hogyan emlékeznek (vagy felejtnek) zsidók és nem zsidók a holokauszt után nyolcvan évvel a soára különböző magyarországi településeken.

Milyen folyamatokat láthatunk a családokban és a magyar társadalomban a holokauszt emlékeztével kapcsolatban? Milyen különbségek vannak a zsidó és nem zsidó narratívák között a soá emlékeztétét illetően? Van-e párbeszéd, közös fórum, ahol zsidók és nem zsidók megoszthatják családi emlékeiket és gondolataikat a holokausztról?

Jelen tanulmány zsidó beszélgetőtársaink velünk megosztott narratíváit elemzi.

Kulcsszavak: holokauszt-émlékezet, soá, magyarországi zsidóság, transzgenerációs emlékezet, felejtés, bizalmatlanság

Abstract

“Weren’t they hurt?”

Holocaust remembrance among Hungarian Jews

When György Csepeli and I began our research on transgenerational memory of the Holocaust in 2021, we were primarily interested in how Jewish and non-Jewish people remember (or forget) the Holocaust eighty years after the Shoah in different Hungarian communities.

What processes can we observe in families and Hungarian society in relation to Holocaust memory? What differences exist between Jewish and non-Jewish narratives regarding the memory of the Shoah? Is there a dialogue, a common forum where Jews and non-Jews can share their family memories and thoughts about the Holocaust?

This study analyzes the narratives shared with us by our Jewish interlocutors.

Keywords: Holocaust memory, Shoah, Hungarian Jewry, transgenerational memory, forgetting, distrust

Bevezetés

„– Gondolatok bele, a déd-déd nagyszüleim ide jöttek Magyarországra. Először megváltoztatták a nevüket, aztán megváltoztatták a nyelvüket, aztán az életmódjukat, aztán még a vallásukat is, van, aki meg teljesen vallástalan lett. Mindenüket odaadták, hogy befogadják őket, hogy magyarok legyenek. Mi kellett volna még? Mi kellene még? Azt mondják az antiszemiták, hogy a zsidók mindenben uralkodni akarnak, meg mindent elvesznek. De hát pont, hogy mindenüket odaadták ezért az országért, meg a kultúráért. Mindenüket, szó szerint. És mi lett belőle? Mindegy, hogy mennyire voltak magyarok vagy keresztények vagy ateisták. Elvitték őket és megölték őket, mert zsidók. Ennyi. És aztán meg aki visszajött a holokausztból, mit talált. Sok embernek kirabolták a lakását a szomszédok, meg elvittek mindent. Meg sokan el se hitték, hogy mi volt a koncentrációs táborokban. Aztán meg nem lehetett beszélni az egész holokausztról. Most meg... most sem beszél nagyon senki erről. Az ember úgy érzi, hogy mintha senkit nem érdekelne, csak az úgymond érintetteket. Pedig mindenki érintett valahogy. Erről beszélni kéne. Az kéne, hogy meghallgassanak. Hogy nekünk ez a családi örökségünk, hogy mindent odaadtunk és mégis megölték a rokonainkat, minket meg utálnak, mert idegenek vagyunk. És én is úgy érzem, hogy idegen vagyok, mert ezt nem mondhatom el nyíltan.

– Nekem erről egy lehet, hogy kicsit lényegtelegebb dolog jut eszembe, de ez van. Szóval van egy ismerősöm, aki azt mesélte, és ez nagyon megmaradt bennem, hogy utál pakolni, amikor utazik valahová. Tiszta stressz. Mindent az utolsó pillanatra hagy és kapkod. Neki a családi emlékezetében az van, hogy a nagyszüleinek egy órát adtak a csendőrok, hogy összehajolják a holmijukat amikor elvitték őket. Neki ezt mesélték és innen jön ez a pakolás-fóbiája. Nekem nem sokat meséltek, szinte semmit. De a pakolás nálunk is egy tortúra volt. Emlékszem gyerekkoromban, hogy már hetekkel az utazás előtt kellett kezdeni pakolni. Mindennek bent kellett lenni a bőröndökben és nem tudom hány százszor le kellett csekkolni, hogy mindent elraktunk-e. Kemény, hogy mindegy mennyi konkrétumot tud meg az ember, a helyzet nagyjából

ugyanaz az én meg az ismerősöm családi traumájában. Kis dolgoknak tűnnek ezek, ezért nem is beszéllek erről csak a zsidó barátaimmal, mert azt gondolom vagy érzem vagy nem tudom, hogy ha erről beszélnék a nem zsidó ismerőseimnek, akkor hülyének néznének, hogy egy ilyen kis dologból, mint a pakolás, mekkora ügyet csinállok.

– Nekem egy elég drámai dolog jutott erről az egésztől eszembe. Apám mesélte, hogy az anyja a családi ebédeknel sokszor elhallgatott és csak nézett maga elé. És akkor apámék mindig megkérdezték, hogy hol jársz, mama? Mert volt a holokauszt előtt családja. Férj, meg gyerekek. És ezt apám mosolyogva mesélte, de akkor is ájtott a fájdalom. Nem tudom ilyenkor sírni vagy törni-zúzni szerettem volna. Most is ezt érzem. És én sem tudom ezt elmondani senkinek csak max. egy másik zsidónak, de annak is csak, ha nagyon-nagyon közel áll hozzám. És nekem is ez baj, hogy valahol ezt nem merem felhozni még olyan nem-zsidó környezetben sem, ahol barátaim vannak. Mert nem tudom, hogyan reagálnak. Biztos sajnálnának, de azt nem akarom, csak az akarnám, hogy megoszthassam velük is, de nem tudom, nem tudom, hogy sikerülne ez. Nagyon durva, hogy nincs ennek kultúrája, hogy nyíltan meg őszintén megbeszélhessük ezeket. Mert nincs meg hozzá a biztonságérzet. Szerintem. Szóval ez az egész több sebből vérzik vagy inkább több sebből jön elő a vér az egészről.”

Az itt felidézett beszélgetés egy poharazós-beszélgetős estén hangzott el. A beszélgetésben résztvevők Csepeli Györggyel írt készülő könyvünkhöz és kutatásom tapasztalataihoz kapcsolódóan osztották meg velem és egymással gondolataikat.

Láthatjuk, az idézett gondolatok nem választhatók el a családi emlékezetben tovább öröklődő traumáktól és az ezekről elválaszthatatlan érzelmektől, lelki folyamatoktól. A beszélgetés legdramatikusabb és legelgondolkodtatóbb aspektusa az volt számomra, hogy mindhárom beszélgető partner kitért arra, hogy a családi holokauszt-émlékekről, történetekről és az ezekhez kapcsolódó személyes kötődésekről, ezek hatásairól nem tud, vagy úgy érzi, nem tudna nem zsidó környezetben beszélni, még akkor sem, ha közeli barátairól, ismerőseiről van szó. Úgy érzik, nem értenék vagy „hülyének néznék” őket, ha minderről beszélnének. Egyikük pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy az ilyen beszélgetéshez nélkülözhetetlen bizalmas légkör megteremtődésének „nincs kultúrája” Magyarországon.

Azért is volt drámai számomra mindez, mert kutatási tapasztalataimat teljes mértékben „visszhangozta” ez a beszélgetés. Felmerülhet természetesen a

kérdés, nem én irányítottam-e mindezt azzal, hogy a kutatásomról beszélgettem velük. Lehetséges. Az sem lehet véletlen azonban, hogy pont ezek a személyes történetek, emlékek és gondolatok törtek felszínre a beszélgetés témájához kapcsolódóan.

Tanulmányom azokat a kutatási tapasztalatokat és eredményeket próbálja meg bemutatni, amelyeket tekinthetünk a felidézett beszélgetés esszenciájának, de akár indikátorának is.

Célom - ehhez is kapcsolódóan - az alábbiakban olvasható tanulmánnyal, hogy a benne elemzettek indikátorai lehessenek vagy legalább hangot adjanak, hozzájárulhassanak a soáról való emlékezés egymásra figyelő, társadalmunkban nyíltabban megjelenő párbeszédnek, amelyben megoszthatóvá válhatnak egyéni, családi és közösségi emlékeink.

Mindez teljes mértékben egybeesik azzal, amiért Csepeli Györggyel elkezdtek kutatásunkat a holokauszt helyi emlékezetéről Magyarországon.

A kutatásról

A holokauszt helyi emlékezete empirikus jelentésének megértésére vállalkozó kutatásunkat 2021-ben kezdtük meg. Kutatásunk kiinduló kérdése volt, hogy közel nyolcvan évvel a soá borzalmai után, amikor egy-egy település elvesztette lakosságának közel minden tizedik emberét, van-e lokális emlékezete a zsidóságnak és a holokausztnak: Vannak-e látható jelei a településen élt zsidóságnak? Vannak-e emlékhelyei az áldozatoknak? Beszélnek-e a deportálásokról a helyi lakosok? Emlékeznek-e az eltűnt szomszédokra, barátokra, ismerősökre, orvosokra, tanárookra, boltosokra, földművesekre, akik sosem tértek vissza? Ugyanígy, ha élnek még zsidók az adott településen, meg tudják-e osztani családi tragédiájukat nem zsidó környezetükkel? Hogyan látják ők a holokauszt-émlékezet vagy a felejtés jeleit és narratíváit környezetükben?

Kérdéseinkre először Budapesten, Kőszegen, Ricsén (egy észak-magyarországi községben) és Nagyváradon kerestük a válaszlehetőségeket. Az volt a célunk, hogy elemezzük a különböző lokalitások (főváros, város, kisváros, falu, határon túli település) közötti hasonlóságokat és különbségeket a holokauszt-émlékezet perspektívájából. Ugyanúgy igyekeztünk mindegyik településen interjút készíteni a 70 év feletti, a középkorú (35-70 évesek), valamint a fiatal generáció (18-35 évesek) tagjaival is, hogy megvizsgálhassuk az emlékezet és a felejtés transzgenerációs mintázatait is.

Kutatásunk ezután kibővült egy, a Visegrad Fund által kiírt pályázat elnyerésének köszönhetően szlovákiai, csehországi és lengyelországi terepmunkákkal is, amelyeket ottani antropológus és szociológus kollégáink végeztek el. A Visegrad Fund által támogatott kutatás magyarországi helyszínei Budapest mellett, Miskolc és Békés megyében található Sárrét kistérség települései lettek. Ezeken a további településeken is követtük az imént említett megközelítést.

Azokon a településeken, ahol még élnek zsidók, őket is próbáltuk bevonni a kutatásba. Ennek köszönhetően Budapesten, Miskolcon és Nagyváradon zsidó narratívákat is elemezni tudtunk.

Kutatásunk módszertana a kulturális antropológia résztvevő megfigyelésére épült. Ugyanakkor – a recens társadalmi emlékezettel foglalkozó kutatásokhoz hasonlóan – a résztvevő megfigyelés mellett olyan „hibrid”, interdiszciplináris módszertani technikákat is alkalmaztunk, mint a lokális terek és szimbólumok elemzése, félig strukturált személyes mélyinterjúk és fókuszcsoporthoz tartozó interjúk készítése, helytörténeti dokumentumok és fotók elemzése, valamint az interjúk vizuális dokumentációja. (Cattel–Climo 2002: 7-8).

Módszertanunkban kiemelt szerepet kapott a fókuszcsoporthoz tartozó interjútechnika alkalmazása.

A fókusz-csoportos vizsgálat a kvalitatív kutatási módszerek leggyakoribb formája. A vizsgálat célja, hogy a résztvevők véleményei mellett feltárja érzéseiket, attitűdjeiket, tudattalan motivációikat kutatási témájával kapcsolatban. (Síklaki 2006).

A fókuszcsoporthoz tartozó interjú alkalmazása azért is volt kiemelten fontos számunkra, mert kapcsolódott kutatásaink társadalmi célkitűzéséhez. A fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetések ugyanis, ha mikroszinten is, de lehetőséget adtak a holokauszthoz kapcsolódó közös diskurzus és az egymásra való reflektálás megvalósulására.

A fókuszcsoporthoz tartozó interjú során való egymásra figyelés, közös gondolkodás, vagy akár vita, azaz az interjú idejében létrejövő diskurzus, fontos új értelmezési lehetőségeket is előhoztak a fókuszcsoporthoz tartozó interjú alkalmazásával.

Terepmunkáink ugyanakkor nem az interjúkkal kezdődtek. Kutatócsoportunk antropológus tagja többször végzett résztvevő megfigyelést az adott településeken, amelynek során vizuálisan rögzítette és elemezte a településen élt zsidóság, valamint a holokauszt látható jeleit, vagy éppen azok hiányát, a lokalitások tereiben. Az elemzések során olyan „sétáló interjúkat” is készített, amelyek alkalmazásával

a település egy-egy lakosával járta be a lokalitás tereit, mialatt beszélgetőtársával a látható jelekről, szimbólumokról (vagy azok hiányáról) beszélgetett, meghallgatva a beszélgetőtárs személyes emlékeit és/vagy gondolatait a helyi zsidósághoz és a holokauszthoz kapcsolódóan. A terepmunkák során, a beszélgetések, interakciók alkalmával azt is elmondta beszélgetőtársainak, hogy a terepmunkát követően interjúkat szeretnének készíteni, amelyeket vizuálisan is rögzíteni fogunk. Az interjúk elkészítése előtti napokon a kutatócsoport többi tagja is bekapcsolódott már a terepmunkába, azonban tizből kilenc személy, aki közül mindegyikük nagyon nyitott volt beszélgetéseink során (és szívesen, empátiákkal osztotta meg gondolatait, személyes vagy a családban tovább élő emlékeit a településen élő zsidóságról és a holokausztról), elutasította a részvételt az interjúkban.

Volt, aki rögtön a beszélgetés során nyomatékosította, hogy bármit publikálhatunk abból, amiről beszélgettünk, de az interjúban semmi esetre sem fog részt venni. Volt, aki hezitált, egyik nap azt mondta, hogy eljön, másik nap, hogy mégsem és végül nem jött el a felvételre.

Voltak olyanok, akik megígérték, hogy eljönnek, aztán az utolsó pillanatban megüzenték, hogy még sem, és voltak olyanok, akik megígérték, nem üzentek, csak egyszerűen nem jöttek el. Az elutasítások és ezek fent említett aránya minden településen ugyanolyan volt, minden generáció részéről, valamint a nem zsidó és zsidó résztvevők oldaláról is egyaránt.

A terepmunkák során, tehát, amikor az interjúkra való invitálásra került sor, a bizalmatlanság falába ütköztünk. Terepmunkánk során ezáltal folyamatosan felmerült a kérdés: miből fakadhat és reprodukálódhat a terepmunkánkat átíró bizalmatlanság atmoszférája?

„Ez nem lett kibeszélve Magyarországon.” A holokauszt magyarországi emlékeztetéséhez kapcsolódó bizalmatlanság társadalmi kontextusa

A kutatásunk során tapasztalt bizalmatlanság társadalomtörténeti, társadalmi kontextusáról témánkhoz legközelebb álló módon Kovács Éva és Vajda Júlia *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek* című könyvének segítségével gondolkozhatunk el (Kovács-Vajda 2002).

A szerzők szerint a soából visszatértek számára életük újakezdését „súlyosan terhelte az a

tapasztalat, hogy az együttélés bármikor felmondható: a korábbi bizalom helyét a gyanakvás, a bizonytalanság érzése váltotta fel” (Kovács-Vajda 2002:40). Az államszocializmus évtizedeiben is akadályozott nyílt társadalmi párbeszéd hiánya is jelentősen hozzájárult a „bizonytalanság érzésének” fennmaradásához. A soá után született generációk tagjai is gyakran „megörökölték” ezért a „korábbi bizalmat felváltó bizonytalanság érzését” a többségi, nem zsidó társadalom irányában (Kovács-Vajda 2002:50).

Az alábbi, általunk készített interjúban megszólaló két miskolci másodgenerációs túlélő beszélgetőtársunk így látja mindezt:

„A mai világban pedig a zsigereiben benne van az embereknek. Ez nem lett kibeszélve Magyarországon. Abszolút nem lett kibeszélve, hogy mennyi család teljesen elpusztult, vagy egy-két ember jött haza, és volt, aki nem is mert itt maradni. Elment. '56-ban is, nem tudom mi, én egy olyan helyen laktam, ahol egy zsidó család lakott, akiknek én együtt jártam iskolába a gyerekekkel. Szinte a 75%-uk felült a teherautóra és elment, és itt maradtunk mi, kevesen. És mindig az a borzalmas félelem volt bennünk, hogy ez újra megtörténik. És valahol van benne igazság, hogy lehet, hogy megtörténik. Én így érzem.”

„Én úgy gondolom, hogy a magyar társadalom nem jutott el odáig, hogy feldolgozza ezt a traumát. Egyrészt a nem-zsidó emberek részére, másrészt pedig úgy gondolom a zsidó emberek sem képesek igazából feldolgozni a történeteket, illetve olyan mértékben tudatosítani magunkban azt, hogy valaha ez nem fog megtörténni, mert gyakorlatilag bennünk él az, hogy bármikor, esetleg valamilyen ok folyamán ez a történet létre jöhet.”

Az „állandóan felmondható együttélésből” fakadó bizalmatlanság tehát egy olyan folyamat, ami átível az egymást követő generációkon, újra és újra rekonstruálódik.

Ezt táplálja továbbá az antiszemitizmus személyes megtapasztalása a fiatal generációk körében. Egyikőnk korábbi kutatásaiból kiderül például, hogy egy pesti zsinagóga fiatal tagjai is, többek között az általuk megtapasztalt antiszemita atrocitások miatt, a „saját kultúra biztonságos környezeteként” jellemezték városuk „zsidó helyeit”, azaz a zsinagógákat és azokat a kulturális és ifjúsági tereket, amelyek a zsidó társas eseményeknek adnak otthont (Papp 2005:162-181). Jelen kutatásunk értelmezéseiben is találkozni fogunk ezzel a jelenséggel: fiatal zsidó beszélgetőtársaink körében ma is megjelenik az említett bizalmatlanság és bizonytalanság.

Ugyanakkor mindez nem csupán a magyarországi zsidóságra vonatkozó probléma. A soá emlékezetéhez kapcsolódó bizalmatlanság atmoszférája a teljes magyar társadalmat áthatja. Kovács Éva és Vajda Júlia szerint a soá „kölcsonos elhallgatása” egy olyan „kettős kommunikációt” eredményezett a magyarországi társadalmi diskurzusban, amelyben a soá borzalmaiban érintettek és a nem zsidók más-hogy beszéltek „maguk között”, mint „egymással” (Kovács-Vajda 2002:46).

A „máshogyan való beszéd” a túlélők és családjuk irányából abból fakadt, mivel nem lehettek „biztosak abban”, hogy az „idegen” nem volt-e „bűnrészes” a deportálásokban és/vagy az azt megelőző vagy követő rémtettekben. Továbbá „rejtegettek” [sebüket] amiatt is, mert úgy érezték, szenvedésük megoszthatatlan (Kovács-Vajda 2002:49).

Ebből következett, hogy „sebeiket még inkább eltakarták” és „gyanakvással”, valamint „félelemmel viseltek a nem zsidó irányában” (Kovács-Vajda 2002:49).

A szerzőpáros arra is rámutat, hogy a rendszerváltás után megjelent a magyarországi társadalmi diskurzusban egy „új beszédmód”, amely a magyarországi zsidóság és nem zsidó többség között, a tragikus múlt és az elhallgatás évtizedeinek árnyékából kilépni próbálva „a kölcsonos megismerésen, elfogadáson, az előítéletekkel való közös megbirkózáson, a szorongások leküzdésén alapult” (Kovács-Vajda 2002:49).

Ugyanakkor sajnos sem 2002-ig, a szerzők által publikált könyv megjelenéséig, sem azóta nem kapott meghatározó teret és lehetőséget az említett „új beszédmód”, amelynek alapvető kritériuma lett volna, és lenne máig, az „áldozatok tisztességes és méltányos rehabilitálása”, valamint az „akkori Magyarország felelősségének tisztázása” a teljes és nyilvános magyarországi közéletben a politika világán át, a médián keresztül, az oktatásig. Mivel azonban mindez mindmáig nem történt meg, ezért elmaradt „a múlttal való szembesülés közös katarzisa is” (Kovács-Vajda 2002:56).

Nem meglepő mindezek tükrében, hogy a bizalmatlanság kutatásunk irányában a zsidó beszélgetőtársaink irányából is megnyilvánult. Miskolci kutatásunk során például egyik középkorú férfi beszélgetőtársunk esetében, akivel éppen a zsidó temetőt jártuk körbe sokáig beszélgetve, emellett a zsinagógában is többször találkoztunk és sokat beszélgettünk a kutatásunkról is. Biztosított is többször minket, hogy mindenképpen ott lesz az interjún, amelyet nem is mondott le, csak végül nem jelent meg rajta.

Egy miskolci fiatalember a zsidó közösségből pedig minden nap többször megváltoztatta véleményét, hogy eljön-e majd az interjúra. Többször rákérdezett, hogy akkor biztos-e, hogy vizuálisan rögzítjük az interjút, és ehhez kapcsolódva mindig megjegyezte, hogy még nem biztos abban, hogy vállalja-e a részvételt. Végül aztán eljött a felvételre. Az ő esete azért is érdekes, mert a közösség egyik olyan tagjáról van szó, aki a város nem zsidó lakosai számára is transzparens módon vállalt részt a helyi zsidó kultúra és emlékezet ápolásában. Ahogy beszélgetéseink alkalmával világossá vált azonban, a miskolci zsidóság körében máig tovább élő traumák kibeszéletlensége és a ma is, az említett fiatalember által is többször megtapasztalt antiszemita atrocitások olyan atmoszférát tartanak fent a beszélgetőtársunk környezetében, amely bizalmatlanná tette őt azzal szemben, hogy egy felvételen beszéljen a zsidósághoz és a holokauszt-emlékezethez kapcsolódó érintettségéről és gondolatairól.

Az antiszemitizmussal kapcsolatos gondolatairól végül az interjú során is említést tett:

„Az általános iskolában meg még a középiskolában is, nem beszéltem erről a zsidóságról, de mondjuk főiskolán már Nyíregyházán jártam, a főiskolán már beszéltem róla, és hát voltak, akik ilyen kisebb gúnyolódásokba kezdtek. Tehát ilyet éreztem, illetve, hogy Diósgyőrben pont ott sétáltam barátokkal a stadion környékén, és akkor az MTK-t fogadta a DVTK, és hát szóval akkor eléggé ment a zsidózás a szurkolók körében.”

Elmondásából kiderül, hogy beszélgetőtársunk főiskolás koráig nem is említette meg környezetében, hogy zsidó. Később, elkerülve Miskolcra már mert beszélni erről. Ekkor azonban „gúnyolódásnak” is ki lett téve ezért. Visszatérve Miskolcra is tapasztalt antiszemita megjegyzéseket, ahogy beszélgetéseink során kiderült. Az interjúban ezek közül csupán az egyikre, a DVTK futballszurkolói körében hangzott antiszemita skandalásokra utalt. Mindezek tükrében nem véletlen, hogy az interjúban való részvételhez is bizalmatlanul állt és mindvégig hezitált.

Az ő bizalmatlansága azonban nyilvánvaló módon nem irántunk, a kutatócsoport személyei iránt érzett bizalmatlanságból fakadt, hanem a zsidó kultúrát és a holokauszt emlékezetét övező hiány, kibeszéletlenség és láthatatlanság lokálisan érzékelhető feszültségéből.

Azt gondolhatnánk, hogy a fentebb bemutatott példák a budapesti terepmunkák légkörét kevésbé érintették, hiszen a fővárosban viszonylag nagy

lélekszámú zsidó közösség él és mind a zsidóság, mind a soá látható jelei ismertek lehetnek az itt élők számára.

Ezért is volt számunkra is meglepő, amikor az első, fiatalokkal (18-35 évesek) készített budapesti fókuszcsoporthoz tartozó interjú alkalmával többen is lemondták a részvételt az utolsó pillanatban, olyan fiatalok, akiket korábban már ismertünk és akiknél egyáltalán nem látszott, hogy bármiféle problémájuk lenne az interjúval vagy a vizuális rögzítéssel kapcsolatban.

Az egyik zsidó fiatalember indokai különösen gondolatébresztőek voltak számunkra, hiszen ezek arra mutattak rá, hogy a bizalmatlanság a fiatal generáció körében is tovább él.

Beszélgetőtársunk, aki az egyik budapesti zsidó intézményben tanul, azzal az indokkal mondta le az interjút, hogy barátnője kérte erre, mert „félti” őt a „következményektől”. Annak ellenére, tehát, hogy a fiatalember nem rejtegeti zsidó identitását, egy zsidó intézményben tanul, mégis, ha a holokausztról beszélne egy vizuális dokumentációban, tartania kéne, „félhetne” a „következményektől”.

Mindez érzékletesen mutat rá a kutatásunkat is körülvevő tágabb aktuális magyarországi politikai és társadalmi kontextusra, a soá emlékeztetése kapcsoló bizalmatlanság atmoszférájára.

„És ott találták a semmit.”

A bizalmatlanság zsidó olvasatai

„Egy ilyen misztikus világban nőttünk fel a gyerekkorunkban, hogy beszéltek a szüleink a holokausztról, hogy elvittek minket, hazajöttünk. Nem nagyon tudtam megérteni akkor, hogy hová vitték az én anyukámat. Négy-öt éves koromban ez nem volt tudatos. Tehát nekem a zsidóság, a mi családjunkban, hagyományörző zsidó családba születtem, tehát nem az a nagyon-nagyon, hogy mindent a zsidóságért, de nagy ünnepeket megtartottuk, tehát megismerkedtem a zsidó hagyományokkal, ugyanakkor titokban jártunk templomba, de hát annak idején a keresztény emberek is titokban jártak templomba. De nekem a zsidóság egy egyfajta misztikumot jelentett, amiről nem beszélünk, amiről egymás között beszélünk, és nem nagyon mondjuk kifelé.”

Ahogy az idézett interjúrészletből kirajzolódik, zsidó beszélgetőtársunk „egyfajta misztikumként”, titokzatos, „misztikus világgént” beszélt a zsidóságról.

Az interjúrészletben azt olvashatjuk, hogy az általa megfogalmazott „misztikumot” a zsinagógába

járás jelentette beszélgetőtársunk számára. Olyan „titok” volt ez ugyanakkor, amely a kommunista-ateista diktatúra első évtizedei idején, a „titokban” templomba járó keresztényekhez is hasonlóvá tette a vallásukat valamilyen szinten gyakorló zsidókat. Ami viszont megkülönböztette beszélgetőtársunk zsidósághoz kapcsolódó „misztikum” érzetét a nem zsidóktól, az volt, hogy a holokausztról és a zsidóságról csupán a családban, egymás között beszélhettek. A „misztikumot” az jelentette, hogy zsidóságukról nem mondtak semmit „kifelé”.

A bevezető alfejezetben is körüljárt traumák, valamint az azokat a zsidó családok és zártabb közösségek határain belül tartó stratégiák, illetve a nyilvános társadalmi párbeszéd lehetőségét megfojtó politikai-társadalmi kontextusok hatása tehát a mai napig tart Magyarországon. Az interjúrészletből is kiderül, mindez kutatásunk zsidó beszélgetőtársainkkal való viszonyát is befolyásolta.

Több érintett tehát elutasította az interjúkban való részvételt, mert bizalmatlanok voltak a „kifelé” beszéléssel szemben. Ennek további példáját nyújtja egyik személyes interjúnk, amit Miskolcon rögzítettünk egy holokausztot túlélő férfi lányával. Az interjút megelőző beszélgetés során még bízott abban beszélgetőtársunk, hogy túlélő édesapja is hajlandó lesz vele együtt részt venni a beszélgetésen, amelyre azonban végül egyedül érkezett. Így összegezte számunkra mindezt:

„Édesapa zsinagógában még nem volt. Én már voltam. És most az idén voltunk ilyen látogatáson és hívtam, hogy jöjjön el és nem. És most is, amikor felhívtam, hogy lenne ez, hogy elmondana valamit esetleg, nagyon-nagyon ideges volt. Nem akart. Olyan idegesség jött rá, hogy elkezdett remegni. Emlékezni sem akar nagyon, ő ezeket úgy temetné.”

Láthatjuk, tehát, hogy a soá traumája és annak feldolgozatlansága a „kifelé” való kommunikációt teljesen blokkolja. Édesapja még zsinagógába sem jár, nemhogy ismeretlen személyeknek beszélne a holokauszt benne élő emlékezetéről. Mindennek lélektani súlyára mutat rá, hogy amikor lánya invitálta az interjúra „olyan idegesség jött rá, hogy elkezdett remegni”.

A bizalmatlanság mögött meghúzódó traumák okaihoz kapcsolódó visszatérő narratíva zsidó beszélgetőtársaink részéről a soá családjukat sújtó tragédiája volt:

„Hát én Budapesten születtem, úgyhogy csak, időzőjében, csillagos ház volt, és aztán „csak” a gettó, és így az édesanyámmal, nagyapám meg én, megértük a felszabadulást és túléljük, de nagyon nagy népes

családból származom. Az anyai nagyanyám, akit már említettem, hogy kohanita édesapától származott. Nagyon sokan voltak testvérek Sátorajaiúj helyen, és összesen megmondhatatlan, kiszámíthatatlan ma már, hogy hány testvére, mindegyik családja, mindegyik, a holokauszt áldozata lett, mert ott nagyon hamar volt a deportálás, és összesen a népes nagyon nagy családból egy fiatal nő jött vissza, aki 22 éves volt, és egészséges nő, és elvitték Auschwitzból munkára, és így túlélte. Családunk másik része Felvidéken, Homonnáról származik. Ott ma összesen egy harmad unokatestvérem él, aki ép és egészséges, és most született a harmadik unokája. De hát ő nem sokat tud erről, én szoktam írni neki, ha kérdez. És jöttek vissza egy páran a család másik részéből, többek között Szentendréről is. Egyik húga a nagymamámnak, aki ott élt, a férje nem élte túl. De hát mára úgy néz ki a nagyon nagy népes családomból, hogy van egy fiam és egy fiú unokám is hárman vagyunk az egész nagy-nagy népes családból. Gondolom, nem vitás, hogy ha nem történik meg mindez, akkor sok-sok rokonom lenne. Ez a végeredmény.”

„Én Budapesten születtem, és itt is élünk, és nagy család volt, és négyen maradtak meg, mert az Auschwitzban volt többség ott volt, meg volt, akit a nagynénemet a Dunába lötték anyám szeme láttára. Ő véletlenül megmaradt, mert hogy kisgyereke van, és valaki megvédte őt tulajdonképpen. És hát, mi is sokan lennénk, mert mondták, hogy unokatestvérem is volt. A végén sikerült, hogy egyedül maradtam, úgyhogy ez van. Nehéz. Hát fényképek vannak. Úgyhogy... A férjem apját pedig Mauthausenbe vitték, ott volt, és mikor főlzabadultak, jöttek hazafelé, gyomorbeteg volt, és megetették és kész, hogy ő se jött haza végül.”

„A gyerekek tőlem kell hallani, meg az unokámnak, hogy ez volt az ő nagyapjával. Itt van a képe, ilyen volt. Mielőtt elvitték, soha többet. Én soha nem láttam, nem volt soha nagyszüleim, mint neked.”

„A szüleim jöttek vissza, a többiek nem. A szüleim visszajöttek mind a ketten, de ők már házasok voltak háború előtt. A többiek nem jöttek vissza senki. Semmit a szülők nem beszéltek. Tulajdonképpen kínos volt kérdezni, mert tudtuk, hogy mondják ezt? Sőt szórunk a sebbe, úgyhogy nem... Volt egy két éves bátyám, két éves gyerekek, hogy megígérte a szomszédasszony a földszinten, hogyha netán elviszik, akkor adják be a gyereket. Nem nyitottak ajtót, amikor vitték, úgyhogy nem jött vissza senki.”

„Nagyon sok barátom van. Járok is különböző olyan csoportokba, holokauszt túlélők klubjába, meg mindenféle ilyen helyekre, és hát hasonló korúakkal, mint én. Bármiről beszélünk, egész más dolgokról. A végén valamilyen formában ez mindig előjön. Szóval

olyan gyerek voltam, ugye mondtam, hogy a gettóban volt a kilenc éves születésnapom, '44 decemberében, és hát gyerek voltam, de nem annyira kicsi, hogy ne lennének emlékeim. Sajnos, esetleg az, hogy mi volt tegnap, azt elfelejtettem. Ezt nagyon szeretném elfelejteni, de soha. Az nem létezik. És bármikor bárkivel, vagy beszéllek, vagy olvasok valamit, vagy hallok, rögtön a saját emlékeim, a kép úgy itt van a szemem előtt. És ettől nem tudok megszabadulni, és ugyanígy van mindenki. Hát te fiatalabb vagy nálam, de hát valami emléked neked is van, de szóval ezek ilyen dolgok. Vadidegennel elkezdlek beszélgetni, és egy idő után kisül, hogy hány éves, körülbelül egykorúak. Ja, és akkor ide lukadunk ki. Kivétel nélkül mindig. De hát ez van. Mit csináljunk?”

Az interjúrészletek szívszorítóan mutatnak rá a családi tragédiák tovább élő fájdalmára. A túlélők és gyermekeik, majd unokáik a vészkorszak minden fájdalmával együtt társadalmi biztonsági hálójukat is elveszítették szeretteik, családtagjaik halálával. Kiszolgáltatottságuk, valamint az ezzel járó félelem és veszélyeztetettség érzése nagyon sok túlélőt és azok leszármazottait tette és teszi a mai napig bizalmatlanná a „kifélé” való kommunikációval szemben.

Mindennek drámai olvasatát adja egyik túlélő beszélgetőtársunk és interjúpartnerünk 2023. április 18-án, az Élet Menetén, az auschwitzi Magyar Barakknál elmondott, általunk is rögzített beszéde:

„Auschwitz egy nagy temető, ahol több, mint egymillió ember, mintegy négyszázezer magyar nyugszik. Itt nincsenek sírkövek. Ha lennének, megtalálnám négyéves unokahúgom, Zsuzsika sírját, akit a kassai gettóból hurcoltak ide, a náci végső megoldásának a színhelyére. Édesanyja már nem kísérhette el, mert a magyar csendőrök őt még a gettóban agyonlőtték. Megtalálhatnám tizenkét éves unokaöcsém, Tamás sírját, aki édesanyjával együtt megpróbált Szlovákiába menekülni, de a határon kísérőjük átadta a csendőröknek. Tamás és mások Sárvárról 1944. június közepén kerültek Auschwitzba azt követően, hogy Horthy kormányzó már leállította a deportálást. Rajtuk kívül még két nagynéném és két nagybátyám fejezte be itt a gázkamrában az életét. Családi tragédiánk része, hogy édesapám Mauthausen koncentrációs táborban pusztult el 1945. januárjában. A numerus clausus, a zsidótörvények, az embertelen munkaszolgálat, a kamenyec podolszkiji gyilkosságok után a megkülönböztető sárga csillag viselése jelentette számunkra a vég kezdetét. Sokak számára ez itt Auschwitzban fejeződött be. Sokáig reméltük, hogy a hazájához hűséges magyar zsidóság elkerüli a tragédiát. 1944. március

19-én bekövetkezett német megszállásig nem gondoltunk arra, hogy az elkerülhetetlen katonai vereség ellenére akad egy kormányzat és egy engedelmes állami apparátus, akik betek alatt végrehajtják a vidéki zsidóság gettóba zárását és haláltáborokba történő deportálását. A lakosság többsége közömbösen szemlélte az eseményeket. Történelmi tény, hogy alig néhány hónap választotta el a deportálások időszakát a felszabadító seregek hazánkba történő érkezésétől. Megdöbbentő, hogy amikor más országokban a zsidók helyzetének az enyhítésével próbált a vezetés a szövetségeseknél jó pontokat szerezni, nálunk akkor lett sürgős feladat a zsidók teljes elpusztítása. A holokauszt idején a legborzalmasabb a félelem és a kiszámíthatatlanság volt. Nem tudtuk, hogy mi történik másnap, vagy mi történik egy óra múlva. Összeszámoltam, hogy 1944. június végétől 1945. január 18-ig, a gettó felszabadításáig ötször kellett menekülnünk és gyakran nem tudtuk, hogy hol fogjuk lehajtani a fejünket. Az én generációm megtanulta, hogy a múltat nem szabad és nem is lehet elfelejteni.”

A megrendítő beszédben is a legnagyobb hangsúly az elvesztett családtagokra került.

A négyéves unokahúg, a tizenkét éves unokaöcs, a két nagynéni, a két nagybácsi és az édesapa elvesztése enyhíthetetlen fájdalmat és pótolhatatlan veszteséget jelent, ami miatt sem lehet felejtani. Ezzel együtt a beszédben megjelenik egy másik, beszélgetéseink és interjúink során is visszatérő narratíva: a nem zsidó magyarokban való fájdalmas és tragikus csalódás. A beszédben felidézett négyéves Zsuzsika édesanyjának meggyilkolása a magyar csendőrök által, a „hazájához hűséges magyar zsidóság” elpusztításában aktívan részt vevő kormányzat és „engedelmes állami apparátus”, valamint a mindezt „közömbösen szemlélő” lakosság bűnrészesége a nem zsidó magyaroktól megtapasztalt kegyetlenséghez kapcsolódó, máig fájó sebre mutatnak rá.

Erre, a zsidó családokban tovább élő fájó sebre más beszélgetőtársaink is utaltak interjúink alkalmával:

„Bejöttek a németek... először volt ugye a sárgacsillagos rendszer, ami végig volt és hát az is nagyon nehéz volt, utána pedig bevitték őket a téglagyárba és a Magyar Állami MÁV csendőrök, rendőrök szinte fellökték őket... nekem az apám ezt mondta, hogy a magyar MÁV-nak a dolgozói, a vasutasok boldog örömmel lökdösték fel őket a vagonokra. Rengeteg mindent mesélt a papám. Ő volt Mauthausenben, aztán a Dunán vitték őket ilyen tutajon és az emberek, a halottakat így lökdösték le róla, és lényegében nem adtak se enni, se inni nekik, és azért maradtak

életben, mert a német katonákat... a testvérével volt együtt, aki egy fodrász, férfifodrász volt és megnyírta őket, és azért kapott nyers krumplit, és azt ették meg.”

„Megfosztották az emberi méltóságuktól. Szerintem az embernek az a legborzasztóbb, amikor... fel kellett venni a csillagot és úgy kellett végig menni az utcán, jellemében meggyalázva, hogy neki szegényellni kelljen, hogy ő egy zsidó családba született. Tehát én úgy látom, hogy olyan szisztematikusan gyötörték a zsidó származású embereket a halálig, akik ott pusztultak el, hogy mindig emlékezzenek arra, hogy milyen bünt követtek el ők azáltal, hogy zsidóként születtek. Tehát ezek az emberek, tényleg azt kell tudni, hogy ártatlan emberek voltak, ártatlan családok, normális polgári családban nőttek fel, és egyik napról a másikra megváltozott az életük és ilyen állati sorba terelték őket ahogy az anyukánk elmesélte nekiünk, hogy ilyen vagonokba tették, étlen, szomjan mint az állatokat vittek a vágóhídra, Birkenaubá és Auschwitzba, minden percük arról szólt, hogy sokan, ahogy anyám elmesélte, hogy talán a halálukat is várták, mert borzasztó volt ezt a megaláztatást átélni, és az anyukám azt mondta, hogy a magyarok nagyon szívesen segédkeztek, hogy a csendőrök élvezettel vagonírozták be az embereket. Azt mondta az anyu, hogy a legtöbbel, akikkel találkozta a táborban, sehol nem tapasztalták, hogy azok a honpolgárok, akikkel egy országban éltek, ilyen szívesen tették volna dolgukat.”

Az idézett interjúrészletekből is láthatjuk tehát, hogy az érintettek családi emlékezetében tovább öröklődik a deportálásokban „szívesen segédkező” nem zsidó magyarok emléke. A második interjúrészletben megjelenő „magyarok” olyan „honpolgároként” vannak megemlítve, akikkel a holokauszt áldozatai „egy országban éltek”. A „magyarok” megnevezés ebben az olvasatban, tehát a zsidók és magyarok közötti dichotomizációt, távolságot hangsúlyozza, amelyben a családi emlékezet hatására a mai napig érzékelhetővé válik a többség irányában újratermelő távolságtartás és bizalmatlanság.

A családban tovább öröklődő traumatikus tapasztalatot a nem magyar zsidók irányából a soát túlélők otthonaikba való visszatérésének emlékei is megerősítik beszélgetőtársaink számára:

„Az apám közben szintén hazajött Szarvasra, és ott találták a semmit. Mindenüket széthordták, a házukba beköltözte, idegenek. Egy ilyen romos életet kellett elkezdeni.”

„És olyan emlékem van, illetve emlékszem egy ilyen papírra, hogy kikerestük a levéltárban, hogy milyen dolgokat vettek el anyukámtól a rámpánál, és rögtön a háború után apukámat kérdezte Ungváron

egy szabó, hogy visszajött-e az öccse, mert rendelt nála egy öltönyt és nem fizette ki. Úgyhogy apu kifizette.”

„A negatívum ott kezdődött, amikor első gimnazista koromban cserkész lettem. Amikor elkezdődött az iskola, a gimnázium, és még az iskolaév vége előtt összehívták a cserkészeket, bennünket, és közölték, hogy a zsidók tovább nem cserészek. Mondtam, „de kérem, én evangélikus vagyok”. Mondták, hogy „az vagy, de nem az voltál”. És engem is kitétek a cserészek közül. Na, ez volt az első olyan, amit nem tudtam magam földolgozni. A szüleim, édesapám mondta el, hogy ne legyek teljesen oda, mert ez már rendeletben van. Amikor a gettóból a tűzoltólaktanyába kellett kimennünk, mert kellett kimennünk, az körülbelül olyan 1,3-1,4 kilométer volt, nem olyan nagyon messze, de a Teleki utca az egy hosszú utca volt, és a járdákon ott álltak az emberek sokan. És csendőrök kísérték bennünket két oldalról. Apám, aki a csendőröknek is orvosa volt... egy szót nem szóltak. A járdáról senki nem integetett és nem szólalt meg semmiben, csak ott állt és nézték, ahogy visznek, meg küldenek bennünket a tűzoltólaktanyába, a tűzoltólaktanyába. Én jöttem egyedül haza a gimnáziumból. Az elemi iskolás tizenkilenc lányból és tíz fiúból két lány, és én jöttem haza. Csak arra emlékszem, hogy amikor és a holokausztból visszajöttem, és odamentem a lakásba, akkor arra emlékszem, hogy becsöngettem, és kinyitotta valaki, és megkérdeztem, hogy kik ők, és ez a Szigeti lakás, és erre becsapta rám az ajtót, és el kellett mennem onnan.”

Mindhárom idézett interjúrészlet Budapesten felvett interjúinkból származik, ugyanakkor, mint olvashattuk, beszélgetőtársaink és szüleik nem a fővárosban éltek.

A szarvasi, ungvári és kaposvári emlékek így utalnak a visszatérések tragédiájára azokon a területeken, amelyek a Horthy által kormányzott Magyarországhoz tartoztak a második világháborúban. A visszatérők traumáit tovább mélyítette, hogy otthonukba visszatérve, családtagjaik elvesztésén túl nem zsidók költöztek be otthonukba, kifizettették velük elpusztított családtagjaik „adósságait” és túlélve a borzalmakat, hazatérve „ott találták a semmit”.

Az utolsóként idézett hosszabb interjúrészlet mindezzel együtt arra a folyamatra is érzékletesen mutat rá, amely a magyarországi zsidóság folyamatos kirekesztéséről, az asszimiláció tragikus csődjének meg tapasztalásáról szól a soá előtti és az azt követő időszakot is beleértve. Ennek tükrében beszélgetőtársunk személyes kirekesztéstörténetének első emlékeként azt hozta elő, hogy családja asszimilációs törekvéseként hiába keresztelkedett ki és lett evangélikus, mégis kitétek a cserkészetből, mivel

előtte „nem volt evangélikus”. Beszélgetőtársunk szavai szerint ez volt az első olyan trauma, amit nem tudott feldolgozni. Ezt követte a deportálás emléke, amikor sem a csendőrök (akiknek édesapja orvosa volt,) sem a szomszédok, ismerősök, helyi lakosok nem segítettek nekik, csak „álltak és nézték”, ahogy elviszik őket a gyűjtőhelyre.

Emlékeinek záró és lehangsúlyosabb („csak arra emlékszem”) mozzanata pedig a soát követő, illetve azt folytató tragédia brutális sokkja volt: az idegen, aki időközben beköltözött családi otthonukba, rácsapta az ajtót ezért és „el kellett” mennie onnan.

„Nem bántottak?”

A bizalmatlanság atmoszférája

Az eddig leírtak tükrében nem meglepő, hogy a bizalmatlanság zsidó olvasatai mai napig tovább öröklődnek az érintettek emlékezetében. Az elemzett beszélgetés- és interjúrészletek is azt mutatják, hogy a soá traumája az emlékezetben magában foglalja a holokaustt előtt évtizedekkel elkezdődött folyamatot, amelyet az áldozatok többsége sem tudott abban az időben elképzelni, hogy mindez milyen tragédiába torkolhat. Ez, valamint a holokaustt ténye csakúgy, mint a soát követő traumák, bizalmatlanná tették és teszik a magyarországi zsidóság jelentékeny részét még a láthatólag nem direkt antiszemita vagy más ártalmas megnyilvánulásokkal szemben is.

Emlékezetes példáját nyújtja ennek egyik középkorú budapesti nő beszélgetőtársunknak emléke túlélő nagymamájáról, aki minden alkalommal, mikor kislánként hazament fiútestvérével a játszótérrel, megkérdezte tőlük: „Nem bántottak?”

Egy másik budapesti középkorú nő beszélgetőtársunk édesanyaként említette meg egy beszélgetésünk során, mennyire szorong, amikor gyermekét az iskolai kirándulások előtt felsorakoztatják és azután felszállnak a vonatra.

A kutatás idején többször is hozzáfűzték beszélgetésünkhöz zsidó beszélgetőtársaink, hogy „jobb óvatosnak lenni”.

A „jobb óvatosnak lenni” a mai napig olyan viszatérő narratíva, amely a „kifele” érzett bizalmatlanság, a soá társadalmi nyilvánosságban ki nem beszélt és tovább élő traumáiból fakad.

További példáját nyújtja ennek a következő interjúrészlet, amelyben egy budapesti harmadgenerációs nő mesél arról, hogyan nőtt fel a soá emlékezetének árnyékában:

„Én tulajdonképpen úgy nőttem fel, hogy folyamatosan egy ilyen fordított antiszemitizmussal találkoztam, merthogy az édesanyám azt gondolta, hogy az egész világ antiszemita, és akkor nem szabad róla beszélni, tagadni kell. Nekem is van egy ilyen rövid sztorim, hogy ’78-87-ben a nagybátyám idegenvezető volt, a Kopt Toursnál dolgozott, és forgattak egy filmet. Az volt a címe, hogy „Társasutazás”, ahol Auschwitzba elvitték oda a túlélőket. És a nagybátyám volt az egyik idegenvezető, és például az édesanyám azt mondta, hogy senkinek nem szabad beszélni arról, hogy ő nagybátyám, mert akkor egyből rájönnek, hogy biztos valami összefüggés van. Szóval, hogy nekem, nekem valamit, ha úgy nőttem föl, hogy a zsigereimben az van, hogy a világ az, antiszemita, és utálják a zsidókat, és hogy valami van, amit nekünk szégyellni kell. De hát ezt gyerek fejjel nehéz leválasztani arról, hogy ezek az édesanyámnak a félelmei, vagy a világ tényleg ilyen.”

A beszélgetőtársunk által „fordított antiszemitizmusnak” elnevezett attitűd, amely a „zsigereiben van” az „antiszemita világ” irányában, csakúgy, mint a „jobb óvatosnak lenni” hozzáállás „kifele”, valamint a „Nem bántottak?” ismételt gyermekkori kérdésből fakadó szorongás egyaránt azt mutatja, hogy a mai magyarországi zsidóság körében továbbra is létezik az a „több generációra” kiterjedt „lélektani tér vagy mező”, amit Bakó Tihamér és Zana Katalin „transzgenerációs atmoszférának” nevez (Bakó-Zana 2023). A „transzgenerációs atmoszféra” a „traumatizált élményvilág” állandósulásával jön létre, amelybe „bevonódnak” a traumát átélő személyek gyermekei, unokái és a további generációk is. A „transzgenerációs atmoszféra” akkor marad fent és reprodukálódik, amikor „a traumatikus esemény integrálása, feldolgozása – például a társadalmi szintű hallgatás miatt – elmarad” (Bakó-Zana 2023:21).

A „társadalmi szintű hallgatás”, tehát úgy tartja fent a transzgenerációs bizalmatlanság atmoszféráját, hogy abban olyan zsidó olvasatokkal is találkozhattunk kutatásaink során, amelyekben – utolsó interjúrészletünk szavaival – egyaránt megjelenik a félelem („édesanyám azt mondta, hogy nem szabad beszélni arról, hogy ő a nagybátyám, mert akkor egyből rájönnek, hogy biztos valami összefüggés van”), a zsidósággal szemben általános, az „egész világra” jellemző gyűlölet realitásként való elfogadása („a zsigereimben van, hogy a világ antiszemita”), valamint az ezektől elválaszthatatlan szégyen („valami van amit nekünk szégyellni kell”) érzete.

A fenti példákban láthattuk, hogyan élhetnek tovább a családi emlékezetben a bizalmatlanság

zsidó olvasatai. Azt is olvashattuk, hogy ennek egyik legfontosabb oka a nyilvános társadalmi párbeszéd és közös emlékezet hiánya. Nem véletlen ezért, hogy a bizalmatlanságot táplálják és az ezzel együtt járó szorongást tartják életben, hívják újra és újra elő egyes politikai és társadalmi folyamatok vagy történések.

Egy, második generációs túlélő beszélgetőtársunk például úgy látja, hogy az épülő turulszobrok vagy a Horthy Miklóshoz kapcsolódó, a volt kormányzót dicsőítő megnyilvánulások a bizalmatlanság falait építik tovább:

„Édesanyám évtizedekig hol sírva, hol gyűlölködve szidta a nácikat. Mindenesetre szerintem, amíg turulszobrot meg Horthy emlékművet avatnak, addig nehéz ezt elfogadtatni a társadalommal.”

Korábban már idézett egyik beszélgetőtársunk, akit Kaposváron nem engedtek be az otthonába, miután visszatért a holokauszt poklából, interjúnk során a Szálasi Ferenc felesége sírját 2023-ban emlékművé alakítani próbáló szélsőjobboldali tettet említette meg, mint olyan példát, ami előhívta belőle az általa megélt, a soához vezető történések, valamint a holokauszt borzalmaiból eredő traumáinak újra megtapasztalását:

„Nagyon mellbe vágott az elmúlt héten, amikor bemutatták, hogy a Szálasinének a sírja a temetőben... Még a férje is föl van írva rá, az újra napra kerül. Újra tették, gyönyörű szép fekete fejet tettek a temetőbe, de azért Szálasit nem kellene, azt hiszem, Magyarországon ilyen formában. Nem szoktam az ilyen híreket meghallgatni abszolút, de véletlenül történt, hogy odamentem, és egyszerűen levegőt nem kaptam. És rögtön visszajött bennem az, hogy Kaposváron Szálasiek voltak, akik betörték a zsidó templom üvegeit.”

Ezek az előhívott félelmek és szorongások nem csupán az első és másodgenerációs túlélők körében jelennek meg.

Egyik korábbi kutatásom során például így reflektált az egyik interjúban egy szélsőjobboldali rendezvényre egy harmadgenerációs túlélő beszélgetőtárs:

„Azért, ha belegondolsz, hátborzongató, ami a nagyszüleinkkel történt. Nem valami ködös múlt. Én nem tudom, mi lenne, ha megint ez lenne. Én magyar vagyok, ez a nyelvem, meg minden, de zsidó is. A nagyszüleim is. Ezt árulták el a magyarok, érted? Elárulták a magyarokat. Én nem is tudom, hogy mit csinálnék, ha elárulnának. Ez a felállás mindig, ha a nácik Magyarországon teret kapnak. Márpedig kapnak, ha hagyják őket. Élő seb ez, élő, és ez a lényeg, hogy nem történelem.”

Az említett „*élő seb*”, mint láthatjuk, a mai napig transzgenerációs velejárója a soá traumájának. Ezt a fájó és „*élő sebet*” és a hozzákapcsolódó „*hátborzongató*” félelmet, feszültséget hívják elő az antiszemita, valamint a turulszobrokhoz vagy Horthy Miklós emlékezetéhez reflektálatlanul és kritikátlanul kapcsolódó események, megnyilvánulások is (Papp 2015: 104-105).

Az említettek szintén hatottak a kutatásunkhoz kapcsolódó bizalmatlansághoz is. Egy harmadik generációs beszélgetőtársunk, aki nem jött el végül az egyik budapesti középkorúakkal készített interjúra, a következőképp indokolta döntését később:

„Ha kérdőív lett volna, akkor részt vettem volna, mert anonim módon kifejtettem volna, hogy a fasizmus még nem tűnt el teljesen az országból.”

A „*hátborzongató*” félelem, tehát nem csak, hogy nem oldódott fel teljesen máig Magyarországon, de ez a félelem, legutóbb idézett beszélgetőtársunk esetében legalábbis, még attól is visszatartotta, hogy ezt a félelmét megossza egy nem „*anonim módon*” végzett kutatásban.

Természetesen minden interjúalanyunkat biztosítottuk anonimitásukról, de mivel az interjúk vizuálisan is rögzítésre kerültek, arcuk látható a felvételeken és ez – ahogy láttuk – ugyanolyan erővel tartotta vissza egyes beszélgetőtársainkat, mintha nevük is publikussá vált volna. Több más harmad- és negyedgenerációs túlélő is visszautasította az interjúkra való invitálást. Ők is megengedték, hogy névtelenül idézhessem a beszélgetéseink során vagy sms-ben általuk elmondottakat, de bizalmuk ugyanúgy „*rejtett*” maradt, mint fent idézett beszélgetőtársaimnál.

„Bujkálni kell, vagy bujkálunk, vagy most mi van?” Újra ébredő trauma 2023.október 7-e után

A félelem és a „*kifelé*” irányuló bizalmatlanság legaktuálisabb példáját nyújtotta az egyik budapesti fiatalokkal készített interjú során egy negyedik generációs érintett fiatal nő narratívája.

Beszélgetőtársunk a 2023. október 7-i Izraeli sújtó terrortámadás és az azt követő háborúval kapcsolta össze a holokauszt emlékezetét és az ahhoz kapcsolódó reflexiókat korosztályában:

„Igen, hát mióta volt ez az októberi, vagy ki-tört októberben a háború, azóta tök sok zsidó ismerősöm meg barátom jelezte, hogy ők például nem szívesen viselnek Dávid-csillagot a nyakukba, vagy nem szívesen viselnek olyan látható jelet, ami

például a villamoson vagy a buszon ez így kívánná a figyelmet... És nekem erről teljesen egyből így a holokauszt jutott eszembe, mármint most nyilván nem feltétlen a háborúra gondolok itt, hanem csak arra az egy narratívumra, hogy nem szívesen viselek dolgot, amiről megállapítható, hogy közöm van a zsidósághoz. Nekem ez nagyon élesen ezt hozta le, hogy a holokauszt alatt is. Ugye ott meg pont, hogy jelölni kellett a sárga csillaggal, de, hogy nyilván azok, akiknek adtak keresztlevelet vagy kaptak olyan lehetőséget, hogy bujkálniuk kellett, azok meg elbújtak, szóval, hogy ugyanazt a narratívumot hozta be nekem, hogy bujkálni kell. Akkor most megint az a narratíva, hogy bujkálni kell, vagy bujkálunk, vagy most mi van? És így nem tudom, ez ilyen nagyon fura történelmi párhuzam szerintem.”

Az idézetből láthatjuk, hogy fiatal beszélgetőtársunk és barátai számára az októberi tragédia azokat a transzgenerációsán tovább öröklött reakciókat aktiválta, amelyek zsidóságukhoz kapcsolódó „látható jelek” elrejtéséhez vezetett, mert ezek a jelek, mint például a Dávid csillag „kivívnák a figyelmet” a társadalmi interakciók során.

Ennek további megrázó voltát az jelentette beszélgetőtársunknak, hogy ahogy a holokauszt alatt láthatóvá kellett tennie a zsidóknak származásukat a sárga csillaggal, most fordítva, el kell rejteniük a Dávid csillagot. Ebben az esetben a zsidósághoz kapcsolódó láthatóság vagy láthatatlanság kívülről kényszerített kötelezettségének érzetét hívta elő mindez beszélgetőtársunkból.

Ehhez kapcsolódik, hogy beszélgetőtársunknak az Izrael-Hamász háborúról, valamint barátainak reakcióiról „egyből így a holokauszt” jutott eszébe és „ugyanazt a narratívumot” hozta elő belőle, hogy „bujkálni kell” megint.

A „bujkáláshoz” kapcsolódva beszélgetőtársunk a további gondolatokat fűzte az előbb idézettekhez:

„Pedig nálunk azért nem volt, szerintem összehasonlíthatatlan, mondjuk mennyi tüntetés meg ilyesmi van Berlinben, ilyen free Palestine, meg náluk milyen hangvételben, meg hogy jelenik meg ez kint. Tehát ez az, hogy ezt előre ilyen preventív okokból. Meg szerintem ez hasonló, igen, szóval hasonló ahhoz, hogy amikor például megyünk Pride-ra a barátaimmal, ezzel a Lauderer társasággal is, akkor is van, aki mondjuk nem szívesen megy utána Pride-os zászlóval bizonyos helyekre, ahol mondjuk fél, hogy lesznek olyan emberek, akik ezt majd megszólják vagy ilyesmi. Szóval, hogy én ebben látok egy ilyen párhuzamot, hogy van egy ilyen bizonyos típusú érzékenység az emberekben, hogy inkább elrejttem azokat a jeleket.”

Láthatjuk, hogy beszélgetőtársunk szerint barátai „preventív okokból” rejtik el zsidóságuk jeleit. Hangsúlyozza, hogy Magyarországon nem tapasztalhatók azok az Izrael ellenes és antiszemita megnyilvánulások, mint például Berlinben. Ugyanakkor arra is utal, hogy ezzel együtt, vagy ennek ellenére is létezik a nem zsidó többség irányában érzett bizalmatlanság, amely előhívja belőlük a „bujkálás” reakcióját, amely pedig – ahogy korábban olvashattuk – a soá tovább elő és ezért újra és újra aktivizálódó traumájából és az ezt enyhíteni képtelen közös társadalmi emlékezet hiányából fakad.

Mindezek mellett beszélgetőtársunk a Pride-hoz kapcsolódó „bujkáláshoz” és félelemhez kötötte példáját. Ezt hallgatva nem lehetett nem felidézniük egy korábbi interjúkat, ahol a kőszegi középkorúak körében készített fókuszcsoporthoz tartozó interjú során egyik nem zsidó interjúalanyunk a következőképpen válaszolt arra a kérdésünkre, hogy Kell-e emlékezni a holokausztra:

„Szerintem elfelejteni nem szabad semmit. Mindenből le kell vonni a tanulságot. De ugyanakkor, amikor levontuk a tanulságot, akkor kéne tudni helyre rakni. Most már csak az a kérdés, hol a hely? Tehát tudomásul kell venni, hogy ez egy létező dolog a mai napig, de régen egy sokkal durvább formája létezett neki. És mondom, most már ez nem olyan probléma, mint amennyire ’45-ben volt, vagy a negyvenes években. Ebben is én úgy gondolom, hogy ez messze van attól, a mostani. Viszont azzal, hogy minél többet emlékezünk, minél többet... Most ahhoz tudom hasonlítani, hogy minden embernek a saját szexualitása is a saját dolga. De hogyha nem ugrálnának, pláne nem kint a Pride-on, akkor sokkal békésebb lenne minden, itt is úgy lenne.”

A soá emlékezete, az antiszemitizmus és az LGBTQ emberek iránti előítéletek és gyűlölet tehát megjelenik mind az érintettek, mind a reflektálatlan antiszemita interjúalanyaink körében. Nem véletlen ezért, hogy a negyedik generációs túlélő beszélgetőtársunk összekötötte az izraeli terrorcselekmények és a háború által kiváltott félelmet és „bujkálást” a Pride-hoz kapcsolódó jelek elrejtésével.

Nem állítható természetesen, hogy a fenti előítéletes szavak vagy a zsidóság és az LGBTQ emberek iránti gyűlölet minden nem zsidó és heteroszexuális emberre jellemző lenne Magyarországon. Ugyanakkor láthatjuk, hogy mind a félelmek, mind az azokat kiváltó jelenségek köztünk és velünk vannak: a bizalmatlanság atmoszférája jelen van Magyarországon. Az ebben az alfejezetben elemzett narratívák arra is utalnak, hogy a soához

kapcsolódó nyilvánosan ki nem beszélt, tovább élő traumák jelen vannak az érintettek emlékezetében és az ettől elválaszthatatlan társadalmi történetekhez kapcsolódó reflexióikban.

A legutoljára idézett interjúrészletből, amelyben a nem zsidó interjúpartner a Pride-on való „ugráshoz” hasonlította a holokauszt-emlékezethez kapcsolódó eseményeket, azt is láthatjuk, hogy mikroszinten is jelen van az az atmoszféra, amely nem véletlenül váltja ki a félelem és a „bujkálás” reflexióit azokban, akik érintettek a soá borzalmában. Mindezt még tragikusabbá teszi, ha belegondolunk, hogy a holokausztnak a homoszexuális emberek is célpontjai voltak.

Kutatásunk tükrében úgy látom, hogy a bizalmatlanság atmoszférája mindaddig velünk marad, amíg a politikai-társadalmi mikro- és makroszinten nem kezdődik el az egymásra figyelő, közös és nyílt értelmezése múltunknak, valamint amíg lesznek olyan kisebbségi csoportok társadalmunkban, akiket kirekesztenek és támadnak a többség irányából.

Konklúzió

Tanulmányom elején hivatkoztam Kovács Éva és Vajda Júlia gondolataira, utalva az általuk említett „új beszédmódra”, amely bár könyvük megírása óta jelen vannak a magyar társadalomban, még nem tudott általánossá és meghatározóvá válni. A „közös nyelv”, amely megszüntette volna a „kettős kommunikáció” „szabályát” és az emlékezés „tabuvá válásától” fakadó dichotomizálást és bizalmatlanságot, még nem tudott igazán hallhatóvá válni a holokauszt emlékéiről szóló nyílt társadalmi diskurzus hiányából fakadó csendben (Kovács-Vajda 2002:57).

Ahogy szintén a tanulmány elején említettem, kutatásunk célja, hogy hozzájáruljunk egy közös, nyilvános és értelmező, kölcsönös figyelmet tanúsító társadalmi párbeszédhez, és ezáltal elősegítsük és támogassuk azt a „közös nyelvet”, amelyen beszélhetünk és meghallgathatjuk a másikat, és amely még a kiáltó csend és bizalmatlanság légkörében sem hallgat el.

Az emlékezésnek a hivatalos megemlékezési rítusok, politikai beszédek és intézményesített formákba öntött megnyilvánulásai, „szintjei” mellett széleskörű és többszólamú spektruma létezik az emlékezetnek a civil kezdeményezésektől kezdve, a műalkotások és filmekben át, az életrajzokon és a személyesen megosztott emlékek megosztásán keresztül a tudományos kutatásokig (Assmann 2016:108).

Ezek lehetnek azok a médiumok, fórumok és aktivitások, amelyek a holokauszt emlékezetét és a hozzá kapcsolódó társadalmi párbeszédet – szó szerint – életben tarthatják, hiszen ezek által a múlt eseményei nem személytelednek el, újra-értelmezhető és átérlezhető személyes tapasztalattá válhatnak.

Felhasznált irodalom

- Assmann, Aleida 2016. *Rossz közérzet az emlékezet-kultúrában*. Budapest. Múlt és Jövő Kiadó
- Bakó Tihamér–Zana Katalin 2023. A transzgenerációs atmoszféra: a kollektív társadalmi traumák átörökítésének mélylélektani modellje. In: Bárdos Katalin–Heller Mária–Vörös Kata (szerk.): *A holokauszt nemzedékei. Traumatizált generációk az interperszonális, szociális és kulturális térben*. Budapest: Animula Kiadó. 17–26
- Cattel, Maria G.–Climo, Jacob J. 2002. Introduction: Meaning in Social Memory and History: Anthropological Perspectives. In: Climo, Jacob J. – Cattel G. (eds.): *Social Memory and History. Anthropological Perspectives*. Walnut Creek–Lanham–New York–Oxford. 1–39
- Geertz, Clifford 1994. *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris Kiadó
- Grünhut Zoltán 2022. Az embertársakba vetett bizalom elmélete és empirikus mérhetősége. *Replika* 126/1: 8–11
- Karáczy Viktor 1992. A Shoah, a rendszerváltás és a zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon. In: Kovács M. Mária–Yitzhak M. Kashti–Erős Ferenc: *Zsidóság, identitás, történelem*. Budapest: T-Twins : 23–44
- Kovács Éva–Vajda Júlia 2002. *Mutatkozás. Zsidó identitás-történetek*. Budapest. Múlt és Jövő Kiadó
- Musante (DeWalt), Kathleen 2015. Participant Observation. In: Bernard, Russell H.–Gravlee, Clarence C. (eds): *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. London. Rowman and Littlefield: 251–293
- Papp Richárd 2004. *Van-e zsidó reneszánsz? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében*. Budapest. Múlt és Jövő Kiadó
- Papp Richárd 2015. *Bezzeg a mi rabbink*. Budapest. Libri Kiadó
- Síklaki István 2006. *Vélemények mélyén. A fókusz-csoport módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapszere*. Budapest. Kossuth Kiadó